

Vandringer i mørket

Hvad man ser når solen ikke forstyrrer

Rasmus Grøn

is Associate Professor at Department of Communication & Psychology, Aalborg University. His current research is on experience design, aesthetics and atmospheres.

Abstract

This article explores the visual experience of walking in darkness. Based primarily on phenomenological theories and analyses of walking and/or darkness, the topic is analyzed in relation to a guided night tour in a dark resort in Denmark. The tour is described as an experiential oscillation between moments of 'antagonistic darkness', blocking the human vision, and 'symbiotic darkness', opening up alternative visual perceptions of the world. These ways of looking are labeled as, respectively, distorted, transformative and sublime. The experiential fluctuation of the tour is ascribed to the contextual and temporal aspects of walking and standing as well as the specific staging of the walking tour as event.

Keywords vandring, mørke, oplevelser, naturæstetik, turisme

Indledning

Nattemørket har altid haft en central plads i menneskets bevidsthed som rum for særlige aktiviteter, genstand for frygt- og lystfyldte fantasier og baggrund for æstetisk og metafysik inspiration. Men i dag fremhæves nattemørket tillige som en ressource af stor

betydning for menneskets erfaring og trivsel. De kommer blandt andet til udtryk i mørkefredning af landområder (Mizon 2012; Chepenik 2009), satsninger på mere 'mørkevenligt' lysdesign (Ebbensgaard 2015; Bille & Sørensen 2007) og en interesse for mørkets erfaringsmæssige potentiale (Edensor 2013a; Edensor 2013b; Morris 2011).

På denne baggrund vil herværende artikel undersøge hvordan en mørkeerfaring udfolder sig og iscenesættes i en specifik dansk kontekst, nemlig på Oplevelsescentret Brorfelde Observatorium, hvor forfatteren deltog i arrangementet 'Mørkets aften' d. 25. marts 2017. Et af arrangementets hovedpunkter var en vandring i nattemørket omkring observatoriet, og analysen vil netop fokusere på forholdet mellem mørke og bevægelse: Hvad betyder det, at man *går* og ikke står i mørket? Analysen vil for det andet fokusere på den *visuelle* dimension af mørkeerfaringen. Mørkets delvise suspendering af lyset åbner samtidig for andre visuelle erfaringer - men hvad og hvordan ser vi i mørket? Og hvordan påvirkes disse erfaringer af *karakteren og iscenesættelsen* af det mørke, man vandrer igennem?

Efter en introduktion til casen vil artiklen kort behandle mørkets historik og karakter og introducere til (især) antropologen Tim Ingolds studier af vandring som erfaringsmodus (Ingold 2010; Wunderlich 2008; Ingold 2004) før vi i artiklens sidste del vender os mod analysen af mørkevandringen. Her vil egne indtryk og dokumentation blive sammenholdt med fænomenologiske analyser af andre iscenesatte mørkevandring (Edensor 2013b; Morris 2011) for at identificere såvel generelle som kontekstspecifikke træk ved erfaringen.

Brorfelde Observatorium

Fra 1953 til 1956 fungerede Brorfelde Observatorium med sine observationskupler, værksteder og boliger som astronomisk forskerby med over 30 ansatte. Området omkring Brorfelde var blevet valgt af Københavns Universitet, da det er et af de højest beliggende og mørkeste steder på Sjælland, og derfor var idealt til astronomiske observationer. I 2013 blev stedet overtaget af Holbæk Kommune, og er i dag omdannet til et naturvidenskabeligt oplevelses- og videnscenter - og et af Danmarks få mørkefredede områder (<http://brorfelde.dk/om-os/om-observatoriet/>). Mørket udgør en vigtig komponent i mange af de events, som afholdes på observatoriet,

hvilket - naturligt nok - også gjaldt for eventen 'Mørkets Aften'. Arrangementet blev indledt med en populærvidenskabelig introduktion til mørke og lys som natur- og perceptionsfænomener samt en historisk indføring i lysforureningens problematik (se nedenfor), hvorefter vi (deltagerne) blev taget med på en guidet vandretur i det mørklagte naturområde. Brorfelde arbejder som sagt med naturvidenskabelig formidling, og i det indledende oplæg blev mørket primært italesat som et privilegeret sted for - især visuelle - erkendelser og indsigter. Det blev understreget ved starten af vandreturen, hvor vi alle blev udstyret med en infrarød lommelygte (herom senere) og sendt afsted med et løfte om at opleve 'alt det vi kan se, når solens lys ikke forstyrrer os'. Vandreturen handlede også om at stimulere til hvad Tim Edensor kalder 'cultures of looking' (Edensor 2013b, s. 453) - nye måder at (an)skue mørket som visuelt medie. Men før vi begiver os ud på mørkevandringen er der behov for nogle bemærkninger om - netop - mørke og vandring som fænomener.

Mørket før og nu

Siden udbredelsen af den elektriske belysning i 1800-tallet har de moderne samfund undergået en lysrevolution, som har udvidet menneskets tidslige råderum radikalt og ændret selve livets rytme. (Shaw 2014; Dunnett). Men denne lysrevolution - understøttet af en stigende urbanisering - har også medført en omfattende 'lysforurening', hvor menneskeskabt lys har spredt sig til næsten alle afkroge og derved har invaderet og marginaliseret nattemørket. Det har ikke kun vanskeliggjort astronomiske observationer, men har også påviseligt en række negative konsekvenser for mange dyrearters - inklusive menneskets - trivsel (Mizon 2012; Chepesuik 2009; Meier et al. 2015). Det har ført til en række initiativer til beskyttelse af mørket, heriblandt certificering af offentlige områder med særligt klare nattehimler som Dark Sky Parks (IDSA).

I århundreder har mørket været set som det uransagelige hjemsted for horder af ugudelige kræfter, udtrykt i den metafysiske dualisme mellem mørke og (guddommeligt) lys. Denne dualisme videreføres i Oplysningstiden, hvor marginaliseringen af det åndelige mørke og udbredelsen af den sekulære videns lys bliver omdrejningspunktet for det moderne samfundsprojekt (Bille & Sørensen 2007; Williams 2008). Men mørket er samtidig en stærkt ambivalent

topos (Morris 2011), og for den romantiske bevægelse blev mørket knyttet til genopdagelsen af det naturlige, autentiske og spirituelle hinsides det 'oplyste' samfunds konformitetstvang (Dunnett 2014). Dette romantiske tankespor kan genfindes i den aktuelle debat om lysforurening som en dyrkelse af det *astronomisk sublime*, en særlig, udefinerlig erfaring, der opstår i mødet med det enorme, overjordiske himmelrum (Dunnett 2014, s. 624-25).

At sikre adgang til en klar nattehimmel, handler det langt fra kun om at tilgodese astronomiske miljøer; nattehimlen er en universel kulturarv og grundlaget for epifaniske erkendelser, der har lagt grunden for kunstnerisk og intellektuel udvikling gennem den menneskelige civilisation:

The fact that Homo sapiens is equipped with the musculature to look upwards while maintaining balance for sustained periods may have been the key to the door leading to our faculty of wonder, and to our contemplation of a 'scheme of things' greater than our immediate surroundings. (<http://www.darksky.org/light-pollution/night-sky-heritage/>)

Denne meget summariske gennemgang af mørkets idéhistorie rejser to spørgsmål, som vil blive taget op i det følgende afsnit. For det første om *mørkets karakter* da der peges på to forståelser af mørke som noget, der henholdsvis udelukker lyset og åbner for lyset, og dermed den visuelle perception. For det andet om menneskets *erfaringsposition i forhold til mørket* da ovenstående citat fremstiller det astronomisk sublime som betinget af menneskets anatomiske evne til at stå oprejst og kigge opad mod lyset. Men hvad sker der, når vi bevæger os *horisontalt* gennem verden, til fods i og omsluttet af mørket?

Synergetisk og antagonistisk mørke

Det astronomisk sublime repræsenterer ikke blot en omvending, men også en undergravning af dualismen mellem lys og mørke til fordel for et gensidigt betingende forhold. Men er det overhovedet meningsfuldt at tale om en erfaring af absolut mørke? Selv om mørke kan påvises at have en positiv eksistens, som noget, vi faktisk kan se som en art grænseløs skygge (Sørensen 2004), så oplevelsen

af totalt mørke altovervejende begrænset til designede kontekster som mørkekammeret i Miroslav Balkas kunstværk 'How it is' (Tate Modern 2009). Erfaringen af absolut mørke i naturlige omgivelser er en mulig, men flygtig tilstand, som gradvist suspenderes med aktiveringen af menneskets nattesyn, som netop aktiveres, fordi et, om end nok så begrænset, lys reflekteres i omverdenens objekter (Morris 2011).

Mørke og lys er således komplementære fænomener, som er indfoldet i og betinger hinandens fremtræden i forskellige graduerede former. Med dette forhold in mente kan man inden for gradueringen sondre mellem to centrale erfaringer af mørket i relation til lys. For det første et *antagonistisk forhold*, hvor mørket som altomfattende reduktion af lys udfordrer den sanselige beherskelse af omverdenen, og derved ændrer den kropslige, affektive og kognitive erfaring af denne omverden. For det andet et *synergetisk forhold*, hvor mørket i samspil med lyskilder bliver et medie særlige visuelle indsigter ved at lade noget træde klart frem, noget andet fremstå i dunkelhed og noget tredje forsvinde i skyggerne (Ebbensgaard 2015; Bille & Sørensen 2007). Mørket er, med Nina Morris' ord, "situated, partial and relational" (Morris 2011, p. 316). Et forhold, som bliver accenturet, når man bevæger sig til fods gennem mørket.

Vandring som erfaringsmodus

Mørkeerfaringen afhænger ikke blot af, *at* man går, men også *hvor* man går. Ordet 'vandring' er her valgt, da det mest præcist betegner den fysiske aktivitet, og den mentale tilgang til denne aktivitet, der udspringer sig i Brorfelde. At vandreren bevæger sig i et relativt langsomt tempo i et relativt vidstrakt område, i modsætning til fx at småløbe efter turen, trippe over fodgængerovergangen eller tage en sviptur til kiosken. Desuden er der under vandringen opmærksomhed på selve bevægelsen og de erfaringer, den bibringer. Det er ikke en målrettet bevægelse med fokus fastlåst på den givne destination, men en mere serendipitiv aktivitet, hvor den vandrende er åben over for indtryk og opdagelser. Samtidig var der dog ikke tale om en formålsløs 'slentren' eller 'driven omkring', da aktiviteten også havde en fokuseret karakter. For det første fordi selve den serendipitive udforskning af natten udgjorde et mål i sig selv; for det andet fordi denne mobile erfaring var delvist styret af guidens oplæg før turen og 'vej-ledning' under turen.

Det at gå - i alle sine former - er en prærefleksiv praksis, som vi udfører automatisk uden at tænke over den. Men det er samtidig en multisensorisk aktivitet, hvor vi i vandringens flow konstant registrerer omverdenen - og ikke mindst forandringerne i omverdenen - med alle sanser: ...*walking involves a form of 'purposive sensibility', an intentional bodily force which manifests itself automatically and yet also sensitively.* (Wunderlich 2008, p. 127) Det gælder især *synssansen*, hvormed fodgængerens 'scanner' (Goffman 2010) det omgivende rums udstrækning, organisering og objekter for at kunne foregribe og justere sin rute i rummet.

Tim Ingold beskriver det at gå i 'the open' (landskabet) som en særegen erfaringsmodus; en 'circumambulatory knowing' (Ingold 2004, p. 331), hvor vi ikke lærer om tingene ved at stå og kigge på dem, men ved at bevæge os rundt om dem og blandt dem. Vi erfarer ikke verden som en distanceret visuel helhed, men gennem en processuel, partiel aflæsning, som er uadskillelig fra bevægelsen gennem denne verden (Ingold 2010).

Denne naturerfaring adskiller sig markant fra den kontemplative beskuelse af det astronomisk sublime. Sidstnævnte kan ses som eksempel på hvad Glen Parsons kalder den formalistiske tilgang til det naturskønne, som er karakteriseret ved en værdsættelse af naturen (typisk fra et stabilt udsigtspunkt) som harmonisk, stimulerende tableau. (Parsons 2008, p. 39). Denne æstetik finder sin turismeversion i 'the postcardesque' (ibid.), hvor postkortet bliver både dokumentation og æstetisk ideal for naturoplevelsen. Forskellen mellem den 'postcardesque' naturerfaring og Ingolds positioner handler for det første om forholdet mellem stilstand og bevægelse. Står man stille i landskabet - også det mørke - bliver det gradvist genstand for en mere sammenhængende sanselig tilegnelse. Vandreren derimod gennem landskabet fragmenteres denne tilegnelse i partielle perceptioner.

For Ingold vil den formalistiske tilgang - ligesom det astronomisk sublime - afspejle det 'himmelvendte' kropslige hierarki (Ingold 2004), som traditionelt har præget det vestlige syn på mennesket. Her anskues menneskets evne til at stå oprejst som en evolutionær transcendens af dets naturtilstand, da det menneskeligt særegne og værdifulde skal findes øverst på kroppen, i hovedet og dets 'faculty of wonder', mens fødderne nedvurderes som 'primitive' og åndsløse motoriske redskaber.

Heroverfor er vandringen ikke kendetegnet ved distanceret beskuelse af landskabet, men erfaringer *i* landskabet. Det knytter sig til den vandrendes intense brug af *følesansen*, som her skal forstås i bred forstand: når vi bevæger os til fods sættes vores krop samtidig i konstant taktil kontakt og udveksling med den materielle omverden:

While moving through space one unavoidably touches and feels the environment with the entire body. Touch is not simply a 'pressure on the skin' but more generally the "contact between the body and its environment"[...] Touch involves the whole body reaching out to the things constituting the environment and those things coming into contact with the body. (Wunderlich 2008, p. 129; se også Ingold 2007)

Ingold er her inspireret af James Gibsons opdeling af individers omverden i substans, overflader og medier. Men hvor det for Gibson er på overfladerne at 'most of the action is' (Gibson 1979, p. 23), da det er deres refleksion, som betinger vores perception, fremhæver Ingold især mediets ontologiske betydning. Mediet er ikke et tomrum mellem overfladerne, *hvorigennem* vi erfarer, men en omverden, *hvori* vi erfarer. Mediet er *dér*, hvor verden kommer til syne for os, og samtidig også *dér*, vi forbindes med omverden. Det primære medie for menneskelige individer er luften, som grundet sin begrænsede modstand og transparens tillader ('afforder') bevægelse, respiration og perception (Gibson 1979). Men luften er for mennesket samtidig den mellemzone, uden hvilken interaktion mellem subjekt og omverden ville være umulig.

For Ingold er det at gå således en særlig, eksplorativ måde at erfare verden - og sig selv som forankret i verden. Når vi går, bevæger vi os ikke på overfladen af verden, men i en mellem- og udvekslingszone mellem substans og medie, hvor vi er i uophørlig taktil kontakt med verden, som når vi mærker jordens skiftende tekstur under fødderne eller mærker mediets uåndgribelige materialitet, når vinden berører huden:

Yet as we walk, we do not so much traverse the exterior surface of the world as negotiate a way through a zone of admixture and interchange between the more or less sol-

id substances of the earth and the volatile medium of air. It is in this zone that all terrestrial life is lived. (Ingold 2010, p. 122)

Men hvordan påvirkes denne erfaring når vi vandrer i mørket og synssansen reduceres? Hvad betyder det for vores mediebundne oplevelse af omverdenen og os selv, når den mest centrale del af mediets perceptuelle affordance svækkes? Hvilke konsekvenser har det for vandringen som 'circumambulatory knowing', at det perceptuelle grundlag forandres fundamentalt?

I det følgende vil jeg adressere disse spørgsmål gennem en analyse af mørkevandringen på Brorfelde Observatorium. Ud over at tage udgangspunkt i mine fænomenologiske feltnoter fra oplevelse (van Manen 2003), vil analysen også være i dialog med Tim Edensor (2013b) og Nina Morris' (2011) fænomenologiske analyser af mørkevandringer. Analysen vil være inddelt efter de 4 visuelle mørkeerfaringer, som blev aktiveret under vandringen.

Mørkevandringens fænomenologi - en vandring i de sjællandske alper

1 Ind-i-kroppen: det tabte syn

Det første indtryk på vandreturen var erfaringen af antagonistisk mørke. Fraværet af lys umuliggjorde den normale 'scanning' af omverden ud fra en differentiering mellem for- og baggrund, nærhed og distance. Man kunne se græsset lige under fødderne, men derudover var verden berøvet sine farver, dybde og stabile konturer.

Efter lidt tid begyndte hidtil uhørte lyde at trænge sig på: en bil i det fjerne, en puslen i buskadset, den svage lyd af de andre deltageres fodtrin m.m.. Svækkelsen af synet udløser en kompenserende sanselig recalibrering, hvor især høresansen skærpes og der opstår en større lydhørhed over auditive impulser fra omgivelserne (se fx Morris 2011). Det gav en vis fornemmelse af omverdenen, men langt fra en genvindelse af den perceptuelle orienteringsevne. I mørket kan man ikke forbinde de auditive impulser med deres kilder, og styrkelsen af høresansen modsvares derfor af en manglende evne til at omsætte ikke-genkendelige sanselige registreringer i en egentlig auditiv aflæsning af omgivelserne.

I stedet befandt man sig i en tilstand af intens sanselig opmærksomhed og agtpågivenhed, hvor mørkevandringen blev oplevet som

en distinkt 'way of knowing' (jf. Ingold), der åbnede for en ny opmærksomhed på vores kropslige forhold til omverden. En erfaring, som netop intensiveredes af vandringens bevægelse mellem skiftende (og knap erkendelige) omgivelser, hvilket *..'demolishes any sense of a distanced, romantic conception of landscape, of any visual imperialism. The lively moving body beholds not some passive inert scene but a pulsing space'* (Wylie in Morris 2011, p. 318).

Faste former og faste grænser mellem krop og omverden opløses delvist til fordel for et flydende samspil mellem krop, landskab og bevidsthed. Man kan tale om en 'ind-i-kroppen' - oplevelse, hvor individet kastes på sin egen krop som forankret i og absorberet i natlandskabets materialitet:

..where gloom thickens, the boundaries of the body become indistinct, merging with the surroundings and providing an expansive sense of the space beyond us as we become one with the darkness. (Edensor 2013b, p. 456)

Denne ind-i-koppen oplevelse, affødt af det antagonistiske mørke, var turens første visuelle mørkeerfaring. En erfaring, som udfordrede gængse forforståelser af forholdet mellem subjekt og omverden ved netop at udviske såvel fysiske som intersubjektive grænser: *Darkness also forces one to question how one's body is in relation to that which surrounds, challenging one's human sense of bodily presence and boundary.* (Morris 2011, p. 315)

Undervejs på vandreturen blev denne erfaring dog suppleret af erfaringer baseret på et synergetisk forhold mellem lys og mørke og affødt af henholdsvis biologiske, teknologiske og kulturelt-videnskabelige faktorer.

2 Det abrupte syn (biologi)

Som før nævnt er menneskets forhold til mørket temporalt dynamisk, da omverdenen begynder at træde frem af mørket efterhånden som menneskets nattesyn aktiveres. Det skete selvfølgelig også i Brorfelde, hvor mørkeoplevelsen gradvist blev modificeret fra et spørgsmål om man overhovedet ser, til *hvad* man ser, og *hvordan* man ser det. Nattesynet er mest aktivt i den perifere del af øjet, hvorfor vi i mørket ser ting klarest fra en skæv vinkel. Nattesynet genopretter derfor ikke evnen til visuel scanning, men skaber en

mere abrupt visuel interaktion med omverdenen (Borgia 2006). En interaktion, hvor begrænsningen af visuelle stimuli og nattesynets større sensitivitet over for former og bevægelse samtidig styrker blikket for specifikke, løsrevne fænomener, som typisk ikke bemærkes i dagssynets mere generelle scanning af omgivelserne (Edensor 2013b, p. 452). *Således trådte elementer af omverdenen - et træ, en sten, en bygning - pludselig klart frem i synsfeltet i kontrast til det omgivende mørke. Der var på vandreturen tale om en glidende overgang fra og oscilleren med det antagonistiske mørke, betinget af 'øjets lys', dets stigende evne til at indoptage det sparsomme lys fra omgivelserne, men også vandringens bevægelse gennem stadigt skiftende omgivelser med stærkt varierende evne til at indoptage dette sparsomme lys.*

Det bør huskes, at der med casen er tale om en 'mørkeevent', hvor mørkeerfaringen til en vis grad var styret eller 'designet'. Og hvor der med de to første erfaringer var tale om en indirekte styring, begrænset til at deltagerne 'slippes løs' i et mørkelagt område, er de to sidste erfaringer affødt af en mere distinkt, direkte iscenesættelse.

3 Det transformative syn (teknologi)

Under det introducerende foredrag før og guidningen under turen var det markant, at mørket blev adresseret som både antagonistisk og symbiotisk. Mørkevandringen handlede således både om mødet med det (så vidt muligt) totale mørke som en erfaringsdimension, der er gået tabt for det moderne menneske. På den anden side blev mørket også udlagt som et medie for ny indsigt og læring. Ud over en generel opfordring til at 'skærpe sanserne', blev denne indsigt stimuleret ved udlevering af infrarøde lommelygter, som vi undervejs blev opfordret til at bruge. Her blev nattesynet suppleret af et teknologisk hjælpemiddel, som brød mørket og åbnede mediet for den visuelle perception, hvilket fik hidtil usynlige fænomener til at træde frem i synsfeltet. Pludselig kunne vi tydeligt se de træer og planter vi gik iblandt, ligesom nattedyr som mus og rådyr viste sig i glimt. Det infrarøde lys skaber imidlertid en farvemæssigt forvrænget aflæsning af objekterne, hvilket gjorde erfaringen til både en epifanisk opdagelse af en ellers skjult verden og en distancerende og nøgtern oplevelse, da det kunstige blik (som dog har anatomiske paralleller hos visse dyrearter) fik omgivelserne til et fremstå i et klart, men også forvandlet lys.

4 Det sublime (kultur/viden)

Undervejs på turen blev vandringsen afbrudt af to pauser på udvalgte steder, som var oplyst af stjernehimlen. Her kunne man beundre den overvældende stjernevrimmel og gennem korte foredrag og spørgerunder tilegne sig astronomisk viden. Mørkets rolle blev her rent symbiotisk, som det medie, som netop tillader det 'himmelske lys' at åbenbare sig for os. Mørkeerfaringen fik her stærke affiniteter til det astronomisk sublime. Man bevægede sig så at sige fra kroppen op i hovedet, idet man glemte alt om det omgivende, desorienterende mørke og fortabte sig i nydelsesfuld kontemplation, mens man sugede viden om fjerne galakser og døende stjerner til sig om lod sig overvælde af det setes astronomiske dimensioner.

For at opsummere, så udløste nattevandringen ved Brorfelde ikke én mørkeerfaring, men en fluktuation af forskellige erfaringer, som udfoldede spændet mellem det antagonistiske til det symbiotiske mørke: fra den påtrængende kropslige erfaring affødt af synssansen suspendering i det antagonistiske mørke til den kontemplative nydelse af den visuelt 'sublime' stjernehimmel. Dette spænd hænger sammen med iscenesættelsen af nattevandringen som både en fænomenologisk erfaring af mørkeomslettethed og en didaktisk erfaring af mørket som medie for ny viden og indsigt, men også må tilskrives vandringsen som erfaringsform. For det første er det at gå aldrig begrænset til momentet, men er en tidligt udstrakt praksis, hvorfor mørkeerfaringen uundgåeligt undergår perceptuelle forandring som følge af nattesynet og evt. meteorologiske forandringer. For det andet implicerer vandring som bevægelse altid en løbende forandring af den umiddelbare kontekst, hvis placering og materialitet - overfladernes grad af lysrefleksion og luftens mediering af lys - betinger og toner mørkeerfaringen.

Referencer

- Bille, Morten & Tim Flohr Sørensen. 2007. "An Anthropology of Luminosity. The Agency of Light." *Journal of Material Culture* 12, no. 3: 263–284
- Borgia, M. P. 2006. *Human Vision and the Night Sky*. New York: Springer
- Chepesuik, Ron. 2007. "Missing the Dark – Health Effects of Light Pollution". *Environmental Health Perspectives*, 117: 20-27

- Dunnett, Oliver. 2014. "Contested landscapes: the moral geographies of light pollution in Britain." *Cultural Geographies* 22: 619-636
- Ebbensgaard, Casper. L. 2015. "Illuminights: A sensory study of illuminated urban environments in Copenhagen." *Space and Culture* 18: 112-131
- Edensor Tim. 2013a. "The gloomy city: rethinking the relationship between light and dark". *Urban Studies* 52, no. 3: 422-438
- Edensor Tim. 2013b. "Reconnecting with darkness: gloomy landscapes, lightless places." *Social & Cultural Geography* 14: 446-465
- Gibson, James J. 1979. *The Ecological Approach to Visual Perception*. New Jersey (USA): Lawrence Erlbaum Associates
- Goffman, Ervin. 2010 [1971]. *Relations in Public. Microstudies of the Public Order*. New Brunswick: Transaction Publishers
- Ingold, Tim. 2010. "Footprints through the weather-world: walking, breathing, knowing." *Journal of the Royal Anthropological Institute*: 121-139
- Ingold, Tim. 2007. "Earth, sky, Wind, and Weather'. *Journal of the Royal Anthropological Institute*: 19-38
- Ingold, Tim. 2004. "Culture on the Ground. The World perceived through the Feet." *Journal of Material Culture* 9, no. 3: 315-340
- International Dark-Sky Association (IDSA). 2015. Accessed the 20th of February 2019: www.darksky.org
- Manen, Max v.. 2003. *Writing in the dark: Phenomenological Studies in Interpretive Inquiry*. Milton (GB): Taylor and Francis
- Meier, M., Hasenöhr U., Krause, K. & Pottharst, M. (Eds). 2015. *Urban Lighting, Light Pollution and Society*. New York: Routledge
- Mizon, Bob. *Light Pollution: Responses and Remedies*. 2008. (2nd Edition). New York: Springer
- Morris, Nina J. 2011. "Night walking: darkness and sensory perception in a night- time landscape installation." *Cultural Geographies* 18, no. 3: 315 -342
- Møn/Nyord Dark Sky Park. 2017. <https://vimeo.com/208816104>.
- Parsons, Glenn. 2008. *Aesthetics and Nature*. Bloomsbury Publishing
- Shaw Robert. 2015. "Beyond Night-Time Economy: Affective Atmospheres of the Urban Night." *Geoforum* 51, no. 1: 87-95
- Sorensen, Roy. 2004. "We see in the Dark". *NOUS*, 38, no. 3: 456-80
- Tate Modern. 2009. "The Unilever Series: Miroslav Balka: How it is". Accessed the 15th of September 2018;: <https://www.tate>.

[org.uk/whats-on/tate-modern/exhibition/unilever-series/
unilever-series-miroslaw-balka-how-it](http://www.tate.org.uk/whats-on/tate-modern/exhibition/unilever-series/unilever-series-miroslaw-balka-how-it)

Williams Robert. 2008. "Night Spaces: Darkness, Deterritorialization, and Social Control." *Space and Culture* 11: 514-532

Wunderlich, Filipa M. 2008. "Walking and Rhythmicity: Sensing Urban Space." *Journal of Urban Design* 13, no. 1: 125-39